

Західне Полісся як лінгвальний феномен

Лінгвістичне дослідження Західного Полісся має вже солідну (більше як сторічну) історію і серйозні напрацювання, але статус місцевих говірок, розміщених на межі зіткнення двох близькоспоріднених мов, дотепер залишається предметом наукових суперечок.

Проблема в основному пов'язана з тим, що Західне Полісся деякі, зокрема білоруські, науковці схильні обмежувати лише тим ареалом, який локалізовано в межах Брестської області Білорусі, за винятком її крайньої північної частини. Власне, саме навколо статусу цих говірок досі триває найбільше суперечок.

Білоруська діалектологія визначає окреслений масив як «білоруські заходнепалескі структурны тып» [8, с. 150]. Однак навіть за цієї умови вчені усвідомлюють виразне протиставлення берестейсько-пинського (загородського, за визначенням Ф. Д. Климчука [7, с. 3]) ареалу основному білоруському структурному типові говірок: «Білоруські заходнепалескі структурны тып, або від, гаворак з'являецца адзінствам досыць адметных і, як правіла, істотных адрозненняў або супрацьпастаўленняў... характэрным асаблівасцям асноўнага беларускага віду гаворак», «вызначаецца значнай, вельмі выразнай і ўражальнай адметнасцю», «вылучаецца па комплексу сваіх асаблівасцей у складзе беларускай мовы» [8, с. 150]. Згадано про спроби лінгвістичної інтерпретації місцевих говірок як окремої поліської «мікромови», обережно – про трактування їх «як іншомоўнай часткі» [8, с. 151].

Водночас О. А. Кривицький, автор підручника з білоруської діалектології, формулює твердження, яке, по суті, не аргументує власне лінгвальними фактами, через що виникають певні застереження: «Гэтыя гаворкі знаходзяцца зараз у складзе беларускай мовы і, з'яўляючыся адным са структурных дыялектных відаў нацыянальнай беларускай мовы, выступаюць у цеснай узаемасувязі і ва ўзаемадзеянні з іншымі яе структурнымі дыялектнымі разнавіднасцямі і літаратурнай мовай у працэсе нацыянальнай моватворчасці» [8, с. 151]. Не викликало б заперечень твердження, що західнополіські говірки знаходяться в складі Білоруської держави, а отже, взаємодіють з іншими білоруськими діалектами та літературною мовою. Відомо ж: межі національних мов у Європі рідко цілком збігаються з державними кордонами: чимало білоруських говірок у силу певних історичних обставин локалізовано на територіях суміжних Литви, Російської Федерації, Польщі, України; так само українські говірки опинилися в складі практично всіх суміжних держав, а на території України – говірки російської, угорської, румунської та інших мов. Якщо ж говорити про належність західнополіського масиву до білоруської мови, то хотілося б бачити аргументом не лінію державного кордону, а перелік надійних власне лінгвальних явищ, які об'єднують берестейсько-пинські говірки з основним білоруським типом (оскільки історико-типологічні відмінності між українською та білоруською мовами переважно на рівнях фонетики і словозміни, то інтерес становлять саме фонетичні і граматичні явища). Натомість у згаданій праці, як і в дослідженнях інших учених, констатовано виразне протиставлення західнополіського та основного білоруського діалектних типів.

З іншого боку, дані лінгвогеографічних та діалектографічних праць переконливо засвідчують: практично всі релевантні особливості берестейських говірок (тут і далі до уваги не беремо крайню північну частину Брестської області – так звані північнобрестські говірки, які за всіма ознаками належать до білоруського мовного простору) характерні і для двох суміжних діалектних масивів, що локалізовані південніше білорусько-українського державного кордону. Перший, основний, ареал – це волинськополіські говірки, або говірки волинського Полісся, які поширені в більшості районів Волинської області, крім південної її частини, а також у суміжній північно-західній частині Рівненської області України. Другий масив – це західна окраїна середньополіського

говору, що локалізована в межах Рівненської області (умовно вживатимемо термін *говірки рівненського Полісся*). Два окреслені ареали в межах України так само, як і загородський у Білорусі, мають складну внутрішню диференціацію, однаке в сукупності ілюструють набір таких самих фонетичних і граматичних рис, якими характеризують і основний масив берестейських говірок. Водночас такі явища переважно не мають продовження в говірках основного білоруського типу, але засвідчені в багатьох українських діалектах, щонайменше північних (поліських).

Проілюструвати типологічну спорідненість загородських говірок та говірок волинського і рівненського Полісся спробуємо за даними ґрунтовних діалектографічних праць Ф. Д. Климчука про Загороддя [7] та Г. Л. Аркушина про волинське і рівненське Полісся [1], а також на основі власних спостережень зв'язного мовлення берестейців і волинських поліщуків та аналізу місцевих уснопоетичних текстів [2–6].

Серед виразних явищ, за якими можна об'єднати загородські, з одного боку, та волинськополіські й окраїнні західні середньополіські говірки, з іншого боку, – заміна давніх голосних **o*, **e* в наголошених закритих складах новими звуками, зокрема монофтонгами [i], [и], [y], [ǔ], відмінними від [o], [ô], які натомість представлені в говірках основного білоруського типу: варіанти на зразок *ст'іл*, *стил*, *стул*; *ж'інка*, *ж'інка*, *ж'унка* фіксовано в різних говіркових групах на Загородді, волинському та рівненському Поліссі. Відповідно до давнього наголошеного **ě* в загородських і волинськополіських говірках фіксовано рефлeksi [i], часом [и]: *л'іто*, *цілий*, *річка*, тоді як у говірках основного білоруського типу представлено [e], [ê]. Майже послідовно в усіх говірках, про які йде мова, [и] на місці **ě* виступає в ненаголошених флексіях іменників на зразок *у х'ати*, *на мор'озі*, *на б'еризи*. У ненаголошеній позиції на місці **ě*, **e*, а також відповідно до **e* в закритих складах у межах усього окресленого ареалу домінує [и], часом [e] (в кожному випадку – після твердого приголосного), що не характерно для білоруського мовного простору: *писок*, *стинá*, *дэсит'*, *п'опил*, *осен'*. Давні голосні **y*, **i*, які в білоруській народній мові збережено і послідовно розрізнявано, в більшості говірок зіставлюваних масивів збіглися в одному звукові, щоправда, його якість у різних говіркових групах має певні відмінності. Домінує новий звук переднього ряду високо-середнього підняття [и]: *ходити*, *син*; унаслідок обниження і розширення артикуляції в частині загородських та волинськополіських говірок новий переважно наголошений [и] може заступатися варіантом, близьким до [e]: *ходэте*, *сен*. Характерні для тороканських і південнозагородських, за визначенням Ф. Д. Климчука, говірок явища обниження і розширення артикуляції переважно наголошеного голосного [e] в напрямку до [a] (*ста́жка*, *ба́рог*, *ва́чур*) та підвищення і звуження артикуляції наголошеного [a] після м'яких приголосних в напрямку до [e] (*т'э́жко*, *п'йэ́тий*, *ж'э́ба*) так само релевантні для розрізнених говіркових груп у різних частинах волинського Полісся. Натомість ні загородським, ні волинськополіським говірках не характерні типові для білоруського мовного простору явища «акання» і «якання».

Визначальні явища на рівні консонантизму, за якими загородські говірки протиставляються білоруському мовному масиву, так само об'єднують їх із говірками волинськополіського ареалу. Найвиразніша з цих рис – тверда вимова приголосних перед рефлексами **i*, **e*, а у зв'язку з цим – відсутність релевантного білоруського «дзекання» і «цекання»: *ходити*, *тип'ер*, *дит'ена*, *да́риво*. Шиплячі приголосні та вібрант у більшості вказаних говірок можуть реалізуватися у своїх пом'якшених варіантах, зокрема перед наголошеним [a] чи його позиційним варіантом [e]: *крич'ати*, *ш'ап'ка*, *пр'ад'ка*, *мовч'ети*, *ж'эба*, *пр'эли*; натомість перед ненаголошеними голосними шиплячі зазнали ствердіння: *жартов'ати*, *часі*, *прад'е*. М'якість [p'], хоч із винятками, спостережено також у позиції перед наголошеним рефлексом **ě*: *р'ічка*, *гр'іх*. Історичну м'якість у значній частині говірок у певних позиціях зберігає африкат [tʃ]: *рукаві́ц'а*, *кон'е́ц'*, *хло́пц'и*, *ц'і́лий*; у решті говірок спостережено ствердіння цього консонанта: *в'у́лиця*, *ці́лий*, *ко́на́ц*. Історично м'які губні перед [a] незалежно від його походження зазнали ствердіння, що супроводжувалося

розвитком додаткової артикуляції [й], у випадку носового губного – [н’]: *пйáтка, привйáзати, мн’áко, плéмн’е*. Губні і передньоязикові виявляють виразну тенденцію до депалаталізації також перед рефlekсами ненаголошених давніх *ě, *e, *e: *писóк, стинá, дéсит’, óсен’*; ствердіння в деяких говірках трапилося навіть перед наголошеним *ě: *колíно, полíно*. На відміну від основного білоруського діалектного типу, загородські і волинськополіські, рівненськополіські говірки практично не знають [ў]: *ходéв, жóвтий*. Усі згадувані говірки зберігають виразну вимову дзвінких приголосних у кінці слова та перед наступним глухим: *зуб, кáзка, стáжка* тощо.

О. А. Кривицький визнає, що «має месца пучок ізаглос адрозных асаблівасцей заходнепалескіх гаворак і гаворак асноўнага беларускага віду» [8, с. 212]. На основі ґрунтовних праць Ф. Д. Климчука учений проводить таку умовну межу між західнополіськими і основним масивом білоруських говірок: північ Кам’янецького району – південний захід Пружанського району – межа між Пружанським і Кобринським районами – межа між Іванівським та Івацевичьким районами – північ Пінського району – південний захід Лунинецького району – захід Столинського району.

Учений констатує виразний пучок ізоглос і на півдні берестейсько-пінського ареалу, де, за його даними, проходить умовна межа між загородськими і волинськими¹ (правильніше – волинськополіськими) говірками української мови [8, с. 213]. Щоправда, цей пучок ілюстровано не надто переконливими лінгвальними явищами. Скажімо, одна з ознак, за якими зроблено протиставлення загородських і волинськополіських говірок, – це «окання» в перших (*водá, молóкó*) і «укання» в других (*вудá, мулукó*), одначе тут варто наголосити: «укання» спостережено лише в частині волинськополіських говірок і його ніяк не можна визнавати їхньою релевантною рисою, натомість те саме «укання», як визнає сам О. А. Кривицький, трапляється й у загородських говірках [8, с. 151]. Інша риса – це голосний [о] після м’яких приголосних у певних умовах відповідно до [е] в сусідніх волинськополіських говірках: *с’óстри, зел’óний – сéстри, зелéний*, але поява [о] на місці [е] незалежно від його походження після м’якого приголосного перед твердим – явище, звичне для більшості говірок волинського і Рівненського Полісся, хоч не належить до явищ регулярних: *в’ít’ор, зил’óний, кл’он*. Протиставлення ненаголошеного [и] в загородських говірках (*типлó, виснá*) та [е] у волинськополіських (*теплó, веснá*) так само не коректне: в цій позиції мешканці волинського Полісся вимовляють в основному [и]: *силó, типéра, до минé*. Суфікс *-са* в структурі зворотних дієслів – релевантна риса не тільки загородських, але і східної частини волинськополіських говірок та всього середньополіського діалекту: *заму́чивса, наб’ігалиса*. М’який [к’], який начебто відповідає звукові [т’] в загородських говірках (*к’істо, к’ітка, к’ітрад’ – т’істо, т’ітка, т’ітрад’*), насправді на волинському Поліссі фіксовано нечасто і лише в кількох словоформах. Протиставлення протез [г] у загородських говірках та [в] у волинськополіських теж не релевантне: обидва протетичні приголосні відомі на волинському Поліссі, але в західній його частині домінує [в], а в східній – [г]: *вўлиц’а – гўлиця, вóзиро – гóзиро*. Варіанти з берестейсько-пінського ареалу на зразок *тоб’і, топ’іро, подскóчити* саме в такому фонетичному оформленні домінують у більшості говірок волинського Полісся, тоді як начебто протиставні форми *тиб’і, тиб’іро* фіксовано значно рідше в розрізнених говірках; пропонування для протиставлення варіант із префіксом *під-* (*підскóчити*) в мовленні волинських поліщуків практично не трапляється – натомість уживано структури з префіксами *пуд-, под-*.

Протиставлення загородських і волинськополіських говірок на морфологічному рівні так само не надто переконливі. Форми родового відмінка множини на зразок *бабéй, хатéй* відомі не тільки в берестейському ареалі, але й особливо активно вживані в східній

¹ Волинський говір належить до південно-західного українського наріччя і локалізований південніше від волинськополіських говірок північного (поліського) українського наріччя, отже, ніяк не може межувати з загородськими говірками.

частині волинськополіських та в суміжних середньополіських говірках. Натомість структура *хатóв* у мовленні волинських поліщуків загалом не фіксована. Займенник *гэтой* утворює великий ареал не тільки на Загородді (в західній його частині, правда, вживано ще й варіанти *той, стої, с'іти, ц'іти*), але й у всій північно-східній частині волинського Полісся; натомість у решті волинськополіських говірок у цьому значенні вживано форми *с'ой, ц'ой, той*, рідко – *стої*, але зовсім не фіксовано *отсéй*, як пише О. А. Кривицький.

Після скрупульозного зіставлення більшості запропонованих явищ, які начебто протиставляють берестейсько-пінський та волинськополіський, частково також рівненськополіський ареали, доводиться визнати типологічну спорідненість говірок Загороддя і волинського Полісся, за деякими ознаками – також говірок східної окраїни середнього Полісся. Це підтверджує думку українських учених, багатьох інших славістів про те, що волинськополіський і берестейсько-пінський (або загородський) ареали – це дві складові єдиного західнополіського говору [1]. У силу різних власне мовних і позамовних обставин ці ареали мають складну внутрішню диференціацію, сформували деякі специфічні інновації, за якими їх можна протиставити, проте за основними характеристиками вони становлять єдине й цілісне мовно-територіальне утворення.

Білоруські діалектологи, визнаючи, що більшість релевантних рис західнополіських (берестейсько-пінських, загородських) говірок протиставляє їх основному білоруському діалектному типу, все-таки впевнені в належності цього ареалу до білоруського мовного простору. Водночас для обґрунтування такого твердження наводять не надто переконливі власне лінгвальні факти, а найчастіше – екстралінгвістичні аргументи, переважно говорячи про належність цієї території до складу Білорусі, а особливо часто – про те, що місцеве населення ідентифікує себе як білоруси.

Натомість українські дослідники, які вивчали цей ареал протягом XIX–XX ст., як і більшість польських і російських славістів та деякі білоруські вчені, дійшли висновку про належність цих говірок до українського діалектного простору, а саме до північного (поліського) українського наріччя [9, с. 51]. Достовірність такого висновку підтверджують надійні лінгвальні факти. Основному білоруському діалектному типу зовсім не відомі ті фонетичні явища, що релевантні для берестейсько-пінських говірок, як-от: відсутність «акання», «якання», але можливість «укання»; [и], [е] на місці **ě*, **e*, **e* в ненаголошеній позиції; [і], [и], [у], [ў] на місці **o* в наголошеному новозакритому складі; зближення звуків [и] та [е] в ненаголошеній позиції; новий [и] або його варіант [е] відповідно до давніх **i*, **y*; розвиток у наголошеній позиції [’а] > [’e] та [e] > [a]; твердість приголосних перед рефlekсами **i*, **e* й відсутність «дзекання», «цекання»; наявність і твердих, і м’яких шиплячих приголосних та вібранта; рефлекс м’ > мн’ у позиції перед ’а тощо.

Проблема ж національної самоідентифікації населення Західного Полісся таки складна. Мешканці Загороддя в основній своїй масі насправду нечасто ідентифікують себе з українцями. Проте й про свою належність до білоруського народу поліщуки Берестейщини говорять в основному просто на підставі факту проживання в складі Білоруської держави, а зазвичай називають себе *тутешніми, тутейшими*, нерідко говорять про свою окремішність і від білорусів, і від українців.

Мешканці Берестейщини визнають, що їхня мова суттєво відрізняється від офіційної білоруської, але й, будемо відверті, українською її не називають; переважно вдаються до визначень на зразок *наша мова мішана; ми говоримо по-своєму*. На запитання, чи їхня мова українська, часто намагаються заперечувати, але мотивують це несхожістю їхньої говірки до офіційної української мови (чомусь наводять приклади з літературної мови, які мають виразне наддніпрянське, часом галицьке походження). До речі, таку ж хибу допускають ті вчені, які зіставляють берестейсько-пінські говірки чи то з українським, чи то з білоруським літературним стандартом (літературна і діалектна мови – то дві відносно незалежні, хоч і пов’язані між собою системи).

Власне, феномен берестейсько-пінського Полісся полягає якраз у тому, що місцеве населення, яке говорить українською (північноукраїнською, якщо точніше) говіркою, переважно не визнає себе українцями. За цих умов, уважаємо, значно важливіше зберегти унікальний лінгвальний колорит берестейсько-пінського краю, аніж загострювати проблему етнічної самоідентифікації.

До речі, таку саму ситуацію з національною ідентифікацією населення, яке говорить підляською говіркою (вважаємо її ще однією – третьою – складовою західнополіського говору), спостережено на Підляшші в Польщі. *Тутешніми, тутейшими* навіть у ХХ ст. називали себе й мешканці тієї частини Західного Полісся, яке нині перебуває в складі Української держави (якщо відверто, то проблема національної самоідентифікації поліщуків в Україні досі частково зберігається, але вона потребує окремого розгляду).

Категоріальне значення для переконливого наукового висновку про належність говірок цього ареалу до тієї чи тієї мови мають саме власне лінгвальні факти. А вони виразно підтверджують історико-типологічну спорідненість берестейсько-пінського (загородського) ареалу та суміжного волинськополіського, частково й західної окраїни середньополіського, а також їхню належність до більшого утворення – північного наріччя української мови. І такий висновок ніяк не означає потреби переглядати державні кордони, примусу когось вивчати якусь літературну мову чи ін. Ідеться передовсім про чітке окреслення меж і лінгвального «обличчя» Західного Полісся та потребу збереження його неповторного колориту. На жаль, на Берестейщині унікальна західнополіська говірка відступає під наступом офіційної в Білорусі російської мови. На волинському Поліссі процес нівелювання місцевих лінгвальних рис теж відбувається, але значно повільніше.

Такого самого адекватного визначення і збереження потребують білоруські говірки в межах України, українські й білоруські говірки на території Польщі тощо. У цій справі важливим буде українсько-білоруське порозуміння, взаємна повага, відсутність претензій і образ.

Література

1. Аркушин Г. Л. Західнополіська діалектологія : навч. посіб. з регіон. діалектології для студ. спец. «Укр. мова та літ.» / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 256 с.
2. Громик Ю. В. Особливості вокалізму українських говірок берестейсько-пінського Полісся в записах місцевого фольклору / Ю. В. Громик // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк, 2004. – № 6. – С. 109–119.
3. Громик Ю. В. Особливості дієслівної словозміни в українських говірках берестейсько-пінського Полісся (на матеріалі записів місцевого фольклору) / Ю. В. Громик // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк, 2008. – № 10. – С. 30–34.
4. Громик Ю. В. Особливості іменної словозміни в українських говірках берестейсько-пінського Полісся (на матеріалі записів місцевого фольклору) / Ю. В. Громик // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк, 2006. – № 7. – С. 282–291.
5. Громик Ю. В. Особливості консонантизму українських говірок Берестейсько-Пінського Полісся в записах місцевого фольклору / Ю. В. Громик // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк, 2006. – № 6. – С. 221–231.
6. Громик Ю. В. Фольклорні тексти з Берестейщини як діалектографічний матеріал / Ю. В. Громик // Справа : беларуска-українські альманахи Товариства української літератури пры Саюзе беларускіх пісьменнікаў. – Мінск : Смэлтак, 2015. – С. 162–169.

7. Клімчук Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся : фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук. – Мн. : Навука і тэхніка, 1983. – 128 с.
8. Крывіцкі А. А. Дыялектологія беларускай мовы : дапам. / А. А. Крывіцкі. – Мн. : Выш. шк., 2003. – 294 с.
9. Скопненко О. І. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис) / О. І. Скопненко. – К., 2001. – 174 с.